

Філософія
Семінар №5 по темі: «Середньовічна культура та філософія»

1. Середньовічна філософія як заперечення античної філософії та культури (апологетика).

Розпочинається становлення філософії Середніх віків періодом так званої апологетики (від грец. *apologia* - захист). За умов, коли християнство становило переслідувану меншість Римської імперії, коли з нового вчення глузували, представники апологетики зверталися до римських імператорів або широкого загалу із посланнями на захист християн. У таких зверненнях апологети почали розглядати та розробляти важливі світоглядні ідеї, такі як розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи та сутності віри, співвідношення віри та знання.

Від самого початку апологетика розділилася на два напрями в питанні ставлення до попередньої язичницької (античної) мудрості: позитивний і негативний.

Прихильники позитивного ставлення - Юс тин Мученик (бл. 100-165), Афінагор (II ст.), Климент Олександрійський (150-215), Оріген (бл. 185-254) - вважали, що грецькі філософи йшли шляхом істини, але не могли досягти її, бо вона ще не виявила себе в особі Христа. Тому філософію треба використовувати, підпорядковуючи її теології, оскільки християнський світогляд більш істинний, ніж попередній.

Прихильники негативного ставлення до античної філософії - найвидатнішим їх представником був Квінт Тертулліан (бл. 155-220 рр.) - не лише засуджували античну філософію, а й вважали, що греко-римська культура взагалі зіпсувала й спотворила людину, задавила її природні нахили, вибудувала у свідомості цілий світ штучних цінностей. Серед таких цінностей, на думку Тертулліана, є і безплідна у своїй витонченості наука, і занадто розніжене мистецтво, і до краю розбещена мораль, і аморальна релігія. Єдиний вихід зі скрути полягає у спрощенні і поверненні до природного - християнського стану. Мудрування ж учених і філософів на цьому шляху не тільки зайві, а й шкідливі. Досягти мети можна через аскезу, самопізнання і, найголовніше, через віру в Ісуса Христа.

2. Середньовічна філософія як синтез двох традицій: античної філософії і християнського одкровення (патристика).

Зміни в суспільному стані християнства не могли не відбитися на характері його ідеології: відпала необхідність захищатися і обґрунтовувати своє право на життя, настав час вказувати шлях і вести світ, що руйнувався, до спасіння¹. На зміну активності апологетів прийшла діяльність отців церкви, розпочався етап патристики (від ті. *pater* - отець). Одним з найушлявленіших її представників вважається Аврелій Августин, або, у вітчизняній традиції, Августин Блаженний (354-430). У своїх працях "Про град Божий", "Сповідь", "Про Трійцю" Августин розробив філософське вчення про свободну волю і вважав, що людина як своєрідний мікрокосм поєднує у собі природу матеріальних тіл - рослин та тварин, розумну душу і свободну волю. Душа нематеріальна, безсмертна, вільна у своїх рішеннях. Філософ віддавав перевагу вольовим характеристикам людської душі перед розумовими. Звідси виводилася незаперечна першість віри перед розумом (віра передує розумінню) і, зрештою, утверджувався беззастережний авторитет церкви як останньої інстанції у ствердженні будь-якої істини. Отже, свобода волі, за Августином, не абсолютна. Вона обмежена божественним передв'ічним рішенням, яким Бог одних обрав для врятування та насолоди в майбутньому житті, а інших прирік на одвічні тортури (у цьому суть християнського вчення про божественне приречення). Подібним чином Августин розмежував науку й мудрість. Наука підпорядкована мудрості, бо навчає лише вмінню користуватися речами, тоді як мудрість орієнтує на пізнання божественних справ і духовних об'єктів.

Августин дав принципово нове, лінійне тлумачення часу на відміну від циклічного його тлумачення, притаманного античному світогляду. Поняття про час, як рух від минулого до майбутнього, а не як постійне повторення того, що вже колись було, стало основою формування історичної свідомості. Але для Августина історія - це ще коротший проміжок між двома "вічностями" - створенням світу Богом і "тисячолітнім" Царством Божим на Землі. Таке розуміння часу було характерним для всієї середньовічної культури.

Суттєву роль у утвердженні християнського світомишлення відіграли Ієронім Блаженний (345-420), що переклав Біблію латиною; римський письменник V ст. Марціал Капелла, що висунув ідею "семи вільних мистецтв", серед яких основою всіх знань виступають перші три - граматики, риторика

та діалектика; Аніцій Матій Северин Боецій (480-524), твори якого "Про музику", "Про Святу Тройцю", "Про католицьку віру", "Розрада філософією" доволі органічно поєднували грецьку філософію із християнським світобаченням; Флавій Магн Касіодор (477-570), який у своєму мастку на півдні Італії заснував школу, де почалися систематичні переклади та переписування книжок і текстів, важливих для християнської освіченості.

У період раннього сформованого Середньовіччя існував ще один цікавий філософ і богослов Іоанн Скот Еріугена (бл. 810-877 рр.). У своєму відомому творі "Про розподілення природи" він писав, що все буття поділяється на чотири "природи": перша - природа не створена, але здатна сама творити-Бог; друга-природа створена і сама здатна творити-сукупність першоформ (у платонівському розумінні) і діючих причин; третя - природа створена і нездатна творити - світ чуттєвих речей. Існування світу речей Еріугена пов'язує з гріхопадінням людини, яке й призвело до того, що цей світ відійшов від Бога. У остаточному підсумку (на основі спокути) чуттєвий світ повернувся до Бога, і цей стан буття характеризує, як вказує Еріугена, четверту природу - Бога як кінцеву мету всього, як субстанцію, до якої все повертається.

3. Схоластика і проблема універсалій (номіналізм, реалізм і концептуалізм).

Найбільш відомою і впливовою у середньовічній філософії була схоластика (від лат. schola- школа або «шкільна філософія»). Її було сформовано у період абсолютного панування християнської ідеології в усіх сферах суспільного життя Західної Європи і пристосовано до широкого вивчення людьми основ християнського світогляду.

Схоластика є спадкоємицею традицій християнської апологетики. Її представники намагалися створити чітку систему християнського світогляду з ієрархією сфер буття, на вершині якої знаходиться церква. Головне для схоластів - узгодження з авторитетом церкви тих чи інших положень, якими вони оперують. Творчі потенції схоластів розчиняються у сфері формально-логічних пошуків. Схоластичний інтелектуалізм приносить зміст у жертву формі, вивчення реальної дійсності підмінює процедурою визначень, що зводить логічні судження до «словесної механіки», на догоду зовнішньому виглядові думки зводиться нанівець її зміст. Питання, які хвилюють схоластів, звучать так: Чи єдиносутнісний Логосу Бог-отець? Як іменувати Марію — богородицею чи людинородицею? Чому голодував Христос — через відсутність їжі чи тому, що хотів голодувати?

Схоластичне мислення зосередилось в основному на вирішенні двох проблем, зумовлених, з одного боку, суперечністю реалізму і номіналізму, з другого, - ствердженням існування Бога. Реалізм (від лат. realis - реальний, дійсний,) приписував існування лише загальному (універсаліям), вважаючи загальним ідеї, що передують одиничним речам. Поміrkований реалізм стояв на позиції, що загальне існує в речах. Г. Гейне напівжартома передавав думки реалістів таким чином: перед тим як з'явилися яблука, існувало первісне Яблуко; перед появою папуги був первісний Папуга. Номіналісти твердили, що самі предмети викликають у людей ідеї про них

Номіналісти (від лат. nomen - ім'я), навпаки, не припускали реального існування універсалій, загальне в них мало місце лише після речей.

Поміrkовані номіналісти визнавали реальність загального як думку, поняття, імена, які відіграють важливу роль у пізнанні. Ця течія дістала назву концептуалізм.

• Схоластика як тип філософії виникає у IX ст. Головне призначення схоластичної філософії - безпосереднє злиття з теологією. «Батьком схоластики» називають Іоанна Скота Еріугену (бл. 810 - бл. 877 рр.), на той час визначного вченого. Якщо Карл Великий об'єднав світську монархію з церковною ієрархією, то Еріугена створив єдину чітку філософську

«Хоча Бог перебуває в собі самому нероздільно, все ж його обдаровання, тобто його досконалість і сила, розподіляються між окремими створіннями і частково засвоюються ними за системою їх сприйняття».

Тома Аквінський

систему, яку розвивали наступні покоління мислителів-схоластів. Його основне положення, справжня релігія є справжньою філософією, і навпаки, — сумніви, які висувуються проти релігії, заперечують і філософію. Знаряддям розуму є діалектика, яка розуміється як мистецтво виділяти істину з протилежних точок зору.

Вирішальне значення в пізнанні мають загальні поняття, або універсали, вони реальні, та зі зростанням міри всезагального все більше проявляються їх об'єктивна реальність і незалежність від

людського розуму, скерованого на пізнання. Одиначні поняття, навпаки, існують лише завдяки тому, що вони належать до видів, а види - до родів. Цей напрям у середньовічній філософії, як уже вказувалося, дістав назву реалізму. Згідно з ним процес розвитку йде від Бога до світу, і навпаки, повернення всього існуючого до одиначного Бога розкриває його характер, який знаходить чотиріступеневе виявлення у природі:

- I - природа нестворена і разом з тим творча;
- II - природа створена і разом з тим творча;
- III - природа створена і нетворча;
- IV - природа нестворена і нетворча. Бог, таким чином, є початок, середина і кінець усього космосу.

• Наступний представник схоластики - Ансельм Кентерберійський (1033— 1109 рр.), якого називали «другим Августином». Його позиція - «вірю, щоб розуміти» - означає, що мислення слід підпорядковувати вірі, без якої немає дійсного пізнання. Святе письмо вказує, що саме є істиною, але не пояснює, чому воно є істиною. Розум вільний і самостійний, проте лише в межах догматів. Девіз Ансельма - «віра шукає розум» - характерний для цілого періоду схоластики. Щодо універсалій Ансельм займає позицію поміркованого реалізму.

Відомий Ансельм також доказами буття Бога, з яких найпопулярніший онтологічний, де з поняття Бога як ідеї вищої досконалості виводиться ідея його реального існування. Якщо Бог як ідея утримує в собі всю реальність - отже, сам він справді існує.

Ансельм Кентерберійський сформулював також принцип необхідності пояснення віри розумом. Він є засновником схоластичної теології і метафізики.

«Теологія може взяти щось із філософських дисциплін, але не тому, що відчуває в цьому необхідність, а лише заради більшої дохідливості положень, які вона викладає. Адже основоположення свої вона запозичує не від інших наук, а безпосередньо від Бога через одкровення».

Тома Аквінський

Бог у нього — причина світу: як зразок, як творець, як мета.

• Головним представником номіналізму був Іоанн Росцелін (бл. 1050 - бл. 1120 рр.), який рішуче виступив проти реалізму, вчив, що, крім одиначних речей, не існує нічого, оскільки немає кольору без конкретного кольору, немає мудрості без мудрої душі. Загальне не має ніякої власної реальності, реально можуть існувати лише «одиначні речі». Загальні поняття (ідеї або універсали) є лише звуками, голосом, мовою. Ансельм критикував Росцеліна, що той неправильно розуміє загальні субстанції як коливання звуку, як струс повітря.

• Росцелін запропонував тритеїстичну доктрину, згідно з якою ймовірність існування трьох божественних іпостасей передбачає існування не одного, а трьох самостійних Богів. Отже, церковна догматика опинилась під загрозою, його думки викликали незадоволення ортодоксів, і в 1092 р. вчення Росцеліна було заборонено як єретичне.

Винятково цікавою особою був П'єр Абеляр (1079-1142 рр.). Як творчість, так і життя його сповнені тріумфами і драматичними подіями, успіхами, нещастями, удачами і невдачами. Стала притчею його любов до Елоїзи, пов'язана з її викраденням, а потім трагічним розлученням. Лише через сім століть прах Абеляра і Елоїзи з'єднали і поховали на цвинтарі Пер-Лашез у Парижі. Збереглося листування між Абеляром і Елоїзою, яке належить до найкращих скарбів світової літератури і свідчить про духовну та моральну красу Абеляра.

Як мислитель він був винятковою, зовсім не типовою для свого часу особистістю. Його праці можна розділити на особистісні (екзистенціальні), теологічні та логічні. Заслуга Абеляра головним чином полягає в тому, що він розвиває діалектику, намагається знайти розумні докази для обґрунтування положень віри, адже неможливо вірити в те, що незрозуміло. Звідси його принцип: «пізнаю те, в що вірю».

Щодо універсалій Абеляр вважав, що вони існують у речах, звідси виводив абсурдність тверджень реалістів, що реальною є «людяність», а не люди, «коначність», а не окремі коні. Вважав помилковим твердження номіналістів, що лише одиначне є реальним, адже поняттю «людина»

«Оскільки душа оживляє тіло і наповнює його життям, вона називається душею; оскільки виявляє бажання - волею; оскільки згадує - пам'яттю; оскільки розмірковує і розрізняє — розумом; оскільки споглядає - духом; оскільки отримує здатність відчувати - душа є почуття».

Августин Блаженний

відповідає реальність загальнолюдського, спільного для всіх людей. Загальне має значення для пізнання великого класу індивідів і поширюється на розуміння сутності проявів індивідуальності. Але загальне як таке існує лише в мисленні, а не поза ним. Вищенаведені докази роблять Абеляра

першим представником концептуалізму - поміркованого номіналізму. Концептуалізм визнає реальність загального як думку поняття, назву, які відіграють важливу роль у пізнанні.

У період розквіту схоластики (XIII ст.) особливу увагу привертає творчість Томи Аквінського (1225-1274 рр.). Вчення Томи Аквінського - томізм - невдовзі після його смерті було визнано офіційною філософією католицизму. Основою колосальної філософсько-теоретичної системи Томи Аквінського стала нова версія теорії про гармонію віри і розуму. Він вважає, що віра не повинна суперечити розумові, тому що здебільшого принципів положення віровчення можуть бути раціонально обґрунтовані. Наприклад, розум здатний довести догмати про існування Бога, про створення світу, про безсмертя душі тощо. Тобто розум і віра спрямовані на пізнання однієї і тієї ж істини — Бога, але здійснюють це різними шляхами: розум спирається на науку і філософію, віра — на теологію. Можливість гармонії розуму і віри базується на тому факті, що Бог відкривається людині двома шляхами: природним — через створений світ і надприродним — через одкровення. Наука і філософія засобами розуму, через пізнання створеного світу приходять до думки про існування Бога і керування Богом усіма процесами в цьому світі. Теологія на основі надприродного одкровення, яке міститься в Біблії і рішеннях церкви, дає змогу прийняти найбільш важливі істини віровчення.

Разом з тим розум і віра - принципово різні шляхи до істини. Основою для прийняття істин розуму служить їх внутрішня переконливість, доказовість усіх вихідних положень. Основою для прийняття істин віри є авторитет Бога. Висновком діяльності розуму є знання, а віри — віровчення. Знання - це сфера очевидних і доведених істин, віра - неочевидних і недоведених Людина або про щось достовірно знає, або приймає на віру, оскільки одну і ту ж істину неможливо одночасно знати і вірити в неї. Згода з істинами розуму є наслідком логічної необхідності; згода ж з істинами віри є актом свободи волі.

Провівши чітку межу між розумом і вірою, Тома Аквінський відділив науку і філософію від теології і обґрунтував тим самим їхню відносну самостійність. Але ця самостійність не означала повного відособлення віри від знання і знання від віри. У будь-якому випадку вирішальним був критерій істин одкровення, які перевершують своєю істинністю і цінністю раціональні докази. Серед величезної спадщини Томи Аквінського заслуговує на увагу розробка методу упорядкування, розпізнання і розміщення окремих знань і свідчень.

Наприкінці XIII та на початку XIV ст. томізм стає переважаючим вченням у домініканському ордені. Тому Аквінського, визнаного його «першим доктором», у 1323 р. було проголошено святим. Поступово томізм стає офіційною доктриною католицької церкви. Після кризових явищ, пов'язаних зі зміною суспільної ситуації, в 1879 р. вчення Томи Аквінського стає обов'язковим для всієї католицької церкви і на його основі розвивається неотомізм — офіційна філософія католицизму.

• Важливе значення для середньовічної філософії є теодицея - вчення обґрунтування віри в Бога як абсолютне добро. Теодицея буквально означає «виправдання Бога». Згідно з Августином Блаженным, Бог пізнається в глибинах людської душі, досить тільки зануритись у них. Аамаскін (V—VI ст. а. е.) виходить з того, що поняття про Бога укорінене в серці кожної людини. Ці погляди дістали узагальнення в онтологічному доказі Ансельма Кентерберійського якщо є ідея Бога, то є і сам Бог. Тома Аквінський прагне йти від світу до Бога і наводить ряд доказів: кожний предмет рухається за допомогою іншого; світ повинен мати необхідну причину, Бог - вихідна основа всього існуючого, відсутність якої робить усе безглуздом; Бог - вершина досконалості; Бог - остання мета, яка гармонізує всі доцільні процеси. Отже, незважаючи на відведення філософії другої (після теології) ролі, все ж таки звернення до раціонально-філософських доказів було неминучим.

4. Проблема співвідношення віри і розуму в середньовічній філософії:

а) проблема співвідношення віри і розуму в філософії Квінта Тертулліана та Августина Блаженного;

Розпочинається становлення філософії середніх віків періодом так званої «апологетики» (апологія — захист). Представники апологетики виступали із критикою античної філософської і культурної спадщини і захищали християнство. Найбільш видним представником цієї епохи був Квінт Тертулліан (160-229 рр.), який проголосив думку про несумісність філософії і християнського віровчення, розуму, знання і віри.

Тертулліану належить ідея віри в абсурдне, як справжню основу буття: «Вірую, бо це — абсурдне». Ця теза Тертулліана зовсім не безглузда, як може здаватися на перший погляд. Вона набуває певного сенсу насамперед у ситуації соціального тупика, якому опинилося рабовласницьке суспільство за часів його кризи і розпаду. Ще для античної свідомості здавалися абсурдними догми християнської

віри: про створення світу за сім, днів, непорочного зачаття, воскресіння Христа. Абсурдним здавалося і те, що треба полюбити ворога як ближнього свого, що усі люди є духовними братами.

Адже з точки зору здорового глузду, який панував у масовій свідомості того часу, між рабом і рабовласником пролягає прірва, яку не можна подолати. Так само і ставлення до ворога повинно бути однозначно ворожим. Логіка християнського світогляду руйнувала сформовані стереотипи і будувала на їхньому місці новий світоглядний базис. "Абсурдність" християнства виявилась рятівною для людства, яке опинилося у критичній соціальній ситуації. Через духовну єдність людей, через утвердження абсолютних цінностей християнство шукало шлях спільного порятунку людства від саморуйнування.

Крім того, Тертулліанове «вірую, бо це — абсурдне» — це відкриття і визнання «надрозумової реальності», яка пізнається не розумом, а вищою інтуїцією, одкровенням. Розум не є вищою інстанцією людського духу. Є істини, які не можуть бути висловлені і обґрунтовані логічними засобами, засобами розуму.

Найвідомішим серед «отців» західної церкви був Августин Блаженний, який систематизував християнський світогляд, спираючись на принципи платонізму. Протиріччя людської душі, зв'язок людини з Богом, добро і зло, історичний час і вічність, смисл людської історії — ось ті проблеми, які цікавили його понад усе. Етична проблематика займає у нього головне місце.

Зло у світі, за Августином, — не помилка творця. Бог не відповідає за нього. Зло — це вільний вибір людини, і вона несе за нього відповідальність. Джерело зла у світі — від свавілля людини. Вона протиставила волі Бога свою людську волю. Зло виявляється у повстанні людини проти Бога, створіння проти творця. Оскільки Бог не творив зла, то воно не має справжньої реальності, тобто воно не існує само по собі. Зло — це лише відсутність, нестача (спотворення) добра.

Він вважає, що розум є потрібним для сприйняття християнської доктрини, але його повинна випереджати віра. «Віруй, щоб розуміти», — таку тезу висуває Августин.

Цікавою була також думка Августина про лінійний розвиток людської історії. У своїх працях «Про місто Божє» і «Сповідь» він поділяє всю історію людства на шість історичних епох: від дітей Адама і Єви і до народження Христа людство проходить перші епохи, з народження Христа починається шоста, остання епоха, яка триватиме до кінця існування людства.

б) проблема співвідношення віри і розуму в філософії Томи Аквінського та Дунса Скотта;

Відомим систематизатором середньовічної схоластики був Фома Аквінський (1225-1274 рр.), який пристосував вчення Арістотеля до католицизму. Найвідомішим його твором є «Сума теології».

Аквінський намагався створити таку доктрину, яка б дала можливість контролювати філософське і наукове пізнання церквою.

Ще у попередні століття західноєвропейськими схоластами була висунута теорія «двох істин». Згідно з даною теорією наука і пов'язана з нею філософія здобувають знання, спираючись на досвід і розум. На відміну від них, теологія здобуває істину в божественному одкровенні.

Фома Аквінський чітко визначає сферу науки і віри. Завдання науки полягає у поясненні закономірностей світу. Але хоч наукове знання об'єктивне та істинне, воно не може бути всеосяжним. Є така сфера дійсності, яка недоступна розумовому пізнанню, а тільки вірі. Отже, предметом філософії є «істини розуму», предметом теології — «істини Одкровення».

Наскільки обмежений людський розум стоїть нижче божественної мудрості, настільки філософія нижче теології. А тому філософія і є - «служниця теології». Функції філософії як «служниці релігії» полягають у тому, що вона повинна за допомогою логічних аргументів обґрунтовувати християнські догми. Логічні доведення допомагають краще зрозуміти ці догми і зміцнити віру людини.

Ф.Аквінський вважав, що можна довести буття Бога і запропонував п'ять доведень, які стали класичними у західноєвропейській теології:

1. Оскільки все в світі рухається, то має бути «першодвигуи», або «першопричинного» руху — Бог.
2. Всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричиною усього є Бог.
3. Все в світі існує не випадково, а з необхідністю. Ця необхідність — Бог.
4. Всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості — Бог.
5. У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. А, значить, повинна існувати «остання» і головна ціль — Бог.

Проте, деякі інші догми християнства не піддаються раціоналістичному обґрунтуванню (догма про Трійцю, про втілення Христа, про воскресіння з мертвих). Це неможливо зробити не тому, що вони протирозумні, ірраціональні, а тому саме, що вони «надрозумові», їх доведення не в змозі здійснити обмежений людський розум. Більшість догм християнства є предметом теології, а не філософії

Дунс Скот - Віра й розум. Теологія і філософія, на думку Витонченого Доктора, мають певну внутрішню єдність, оскільки дають людині знання про Бога. Розрізнення "нашої теології" і "нашої метафізики" зумовлене недосконалістю людського розуму в його нинішньому стані; а істинне знання про Самого Себе має тільки Бог.

Мета метафізики — пізнання Бога як Сущого, а мета теології — практична: навчити любові до Бога і через це — спасінню душі. Практичним Дунс Скот називає те знання, яке являє собою норму і правило для життя.

в) теорія подвійної істини (аверроїзм, Шартрська школа, Вільям Оккам).

Теорія подвійної істини - вчення про філософію і теологію як про два аспекти єдиної істини або ж про дві самостійні істини. Виникла в західноєвропейській філософії 12 і 13 вв. і асоціюється гл. про. з латинським аверроїзмом, представники якого, відстоюючи автономність філософії, допускали можливість суперечності між наукофилософськими висновками і богословськими догмами. Позиція самого Аверроеса (Ібн Рушда) швидше моністична: філософська істина, що оперує категоріями і поняттями, фактично стоїть вище релігійної істини, вираженої в образах і метафорах, так що у разі суперечності між тезами розуму і богооткровенними текстами останні. повинні зазнавати алегоричного тлумачення і приводитися у відповідність з першими. У свою чергу епистемологічний дуалізм латинських аверроїстів послужив основою для інституційного розмежування держави і церкви, влади світської і духовної (Марсильй Падуанський, Данте).

Інший різновид "подвійної істини" розвивався в рамках Шартрської школи, представники якої розводили філософію (науку) і теологію (релігію) як по предмету, так і по методу, що виключало яку-небудь суперечність між ними. Свого роду серединний варіант цієї теорії розробляв Хома Аквінський. Згідно з його концепцією, що стала класичною в католицькому віровченні, філософія і релігія абсолютно різні по методу, але лише частково - по предмету. Коли ж релігійне вчення не узгодиться з філософським висновком, перше потрібно визнати свехразумним; або належить шукати помилку в обґрунтуванні другого. Критикуючи томизм, У. Оккам і інші номиналісти 14 в. відтворюють радикальну установку на повне розмежування філософії і науки, з одного боку, релігії і теологій - з

іншою, затверджуючи чисто ірраціональний характер богословия, чиї догмати повинні спиратися виключно на тексти Священного Писання.

Література:

1. Данильян О.Г., Тараненко В.М. – Філософія підручник 2003;